

УДК 32:316.61

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Наталія Пашина

*Маріупольський державний університет, історичний факультет,
кафедра міжнародних відносин та зовнішньої політики,
пр. Будівельників, 129-а, 87500, Маріуполь, Україна
e-mail: npash@mail.ru*

Проаналізовано соціально-психологічні концепції процесу ідентифікації, визначено вплив мотивів і потреб, ціннісних орієнтацій, уявлень, стереотипів, вірувань і переконань у свідомості соціальних суб'єктів – індивідів, груп, спільнот на формування політичної ідентичності й політичний вибір.

Ключові слова: ідентифікація, ідентичність, політична ідентифікація, політична ідентичність, свідомість, установка, стереотип.

Осмишуючи соціально-політичні зміни в сучасній Україні та можливі сценарії їхнього розвитку, політична наука все частіше звертається до категорії політичної ідентичності, тому що ідентифікація індивіда з великою соціальною групою становить потужний чинник політичного вибору. Тому, першочерговим завданням українського суспільства є пошук нових основ розвитку ідентичності, нових форм та інструментів консолідації громадян унаслідок формування «проектної» ідентичності та відповідного суспільного запиту на неї.

Змістовне наповнення концепту ідентичності формувалося на засадах знань багатьох соціогуманітарних наук. Категорія «ідентичність» – міждисциплінарна категорія, її досліджує філософія, психологія, соціологія, політологія, культурологія, етнологія та інші дисципліни, що свідчить про складність і багатовимірність цього феномена. Так, філософські концепції задають модуси розгляду сутності феномена ідентичності, закладають протилежні полюси «Я», «Ми» – «Інший», «Чужий». Соціологічні підходи дають змогу визначити вплив на формування ідентичності соціальних інститутів, соціального статусу особистості, групової ідентичності, соціальної структури суспільства тощо. Соціально-психологічні концепції ідентичності пояснюють, у який спосіб конструкції образів, уявлень, стереотипів, вірувань і переконань у свідомості соціальних суб'єктів – індивідів, груп, спільнот – позначаються на процесі ідентифікації. Отже, соціально-психологічний підхід подає процес ідентифікації, головним чином, з боку індивіда, його свідомості, уяви, самооцінки, що є дуже важливим для з'ясування всіх особливостей політичної солідаризації та політичної орієнтації індивіда у сучасному суспільстві

Проблеми ідентичності, її теоретичні й прикладні аспекти викладені у працях зарубіжних учених: П. Бергера, З. Брандта, М. Кастельса, К. Касторіадіса, В. Лапкіна, В. Лота, Т. Лукмана, Г. Міненкова, У. Мішлер, І. Нойманна, В. Пантіна, С. Перегудова, О. Попової, Т. Райсс, Р. Роуз, І. Семененко, Дж. Серлі, Е. Сміта, Б. Страта, Ю. Габермаса, С. Гантінгтона, Ф. Черутті, М. Емерсона, Е. Еріксона та ін. Цілий пласт концептуальних підходів до вивчення політичної ідентичності міститься в працях вітчизняних учених А. Астаф'єва, Т. Воропай, С. Горобчишиної, О. Добржанської,

В. Землюка, Н. Земзюліної, Л. Нагорної, Г. Палій, Н. Паніної, О. Пашкової, Н. Пелагеші, М. Степико, Ю.Тищенко, С. Шамари, Л. Шимченко.

Однак, політична ідентичність є надто складна категорія, яка потребує постійного моніторингу та вивчення сутності й змісту цього феномена в контексті основних напрямків соціогуманітарного знання.

Мета статті – дослідження соціально-психологічних концепцій процесу ідентифікації, впливу мотивів і потреб, ціннісних орієнтацій, уявлень, стереотипів, вірувань та переконань у свідомості соціальних суб'єктів – індивідів, груп, спільнот – на формування політичної ідентичності й політичний вибір.

Незважаючи на те, що проблема політичної ідентичності перебувала в центрі уваги дослідників, котрі працюють у різних напрямах соціально-гуманітарного знання, «родоначальниками» дослідження ідентичності стали психоаналіз і соціальна психологія [12, с. 33]. Привернувши інтерес науковців до теми ідентифікації особи, З. Фрейд розумів під цим терміном процес, за допомогою якого дитина «привласнює» характеристики іншої особи, найчастіше батька, щоб звільнитися від власної тривоги та послабити внутрішні конфлікти. Власне, З. Фрейд уперше ввів до категоріального апарату психології поняття «ідентифікація» [9].

Отже, термін «ідентифікація» є одним із основних понять психоаналізу. Дослідником використовується не лише як суттєвий механізм формування особистісно-моральної інстанції «супер-его», а й для аналізу групових явищ [10]. Так, З. Фрейд вважав, що позитивне ставлення до представників своєї групи і негативне до членів інших груп – це два аспекти одного й того ж явища, а механізм формування групової згуртованості й групової ворожнечі вчений виводив з Едипового комплексу. Саме амбівалентне, подвійне, емоційне ставлення хлопчика до батька (і любов, і ненависть) переноситься на соціальну взаємодію: поклоніння перед батьком та ідентифікація з ним трансформується в ідентифікацію з лідером своєї групи і прихильність до її членів, а почуття суперництва й агресії переносяться на членів «чужих» груп. Отже, політичні відносини в класичному психоаналізі трактуються як результат дії індивідуально-мотиваційних чинників.

На думку К. Юнга, процес соціалізації, що постійно супроводжується самоідентифікацією особистості та відображує прагнення особистості до єдності, постає «знаходженням самості» і триває все життя. А. Адлер у теорії стилю життя виокремив два чинники: соціальний інтерес і соціальну активність. Під соціальним інтересом він розумів почуття ідентифікації з людством, почуття спільності, почуття солідарності. У його трактуванні ідентифікація особистості з іншими людьми або групою, на відміну від фрейдистської концепції, не поставала як компенсаторний чинник неповноцінності особистості [8, с. 1].

Інтерпретація поняття ідентифікації разом з поняттям «ідентичність» поступово суттєво змінюється. У концепції розвитку особистості послідовник фрейдизму Е. Еріксон звертає увагу на проблему динамічного аспекту ідентифікації. Учений розглядає послідовну зміну об'єктів ідентифікації в часі й у просторі в процесі формування особистості, вважаючи, що на становлення ідентичності індивіда впливають два типи часу, котрі доповнюють один одного, – стадія розвитку в житті індивіда й історичний період [11].

Особистість людини, на думку науковця, змінюється за допомогою подолання низки психосоціальних криз, які не зводяться лише до проблеми протиставлення «соціальних» і «біологічних» чинників становлення індивідуальності. Е. Еріксон

пов'язує ідентифікацію з етапами життєвого циклу людини (у загальній кількості їх налічується вісім), насамперед, із п'ятою стадією, тобто з юністю (12/13–19/20 років), коли формується новий психосоціальний параметр – еґо-ідентичність [11, с. 70]. Поряд з цим науковець вводить категорію «зростаюча ідентичність», акцентуючи, що процес ідентифікації постійно супроводжує індивіда, «поки в ньому не гасне здатність упізнавати іншого» [11, с. 170].

Зважаючи на несвідому природу ідентифікації, Е. Еріксон наголошує: під час процесу ідентифікації присутній як мінімум один обов'язковий елемент раціональної оцінки – усвідомлення себе припускає вирізнення «Чужого», «Іншого» (можливо, «Ворога»). Більше того, ідентифікація завжди передбачає усвідомлення когось у вигляді «чужака» або «ворога», оскільки одним із компонентів близькості є віддаленість, готовність відкидати, ігнорувати або руйнувати ті сили і тих людей, чия сутність здається загрозовою для власної [11, с. 175]. У такий спосіб теоретичні положення вченого про ідентичність фактично заклали основи не лише психологічного, а й соціологічного і політологічного погляду на формування ідентичності.

Широкі можливості для пояснення механізмів соціальної ідентифікації, у тому числі й політичної, були закладені в когнітивній психології. Цілеспрямовані дослідження зі соціальної ідентифікації англійського соціального психолога Г. Теджфела слугували основою для теорії соціальної ідентичності [13, с. 458].

Така назва остаточно прийнята в пізніх розвідках Г. Теджфела і його послідовника Дж. Тернера. Завдяки засновнику, його послідовникам, учням, теорія соціальної ідентичності охопила широкий спектр явищ міжгрупової та внутрішньогрупової поведінки. Була зроблена спроба продемонструвати, як соціальна ідентифікація людини впливає на її поведінку стосовно різних груп, як усвідомлювана приналежність до групи здатна змінити соціальну поведінку особистості, обмежити або, навпаки, надати свободу дій [13, с. 443].

Ще один механізм самоідентифікації особистості досліджують представники «гуманістичної психології», котрі пропонують враховувати емоційно-мотиваційну сферу особистості для аналізу політики. Значно вплинули на політичних психологів цієї школи ідеї засновника цього напрямку А. Маслоу про ієрархію потреб і неспрямована психотерапія К. Роджерса. Їхні концепції як реакція на біхевіористське трактування особистості акцентують на самостійній цінності активності особистості. Рушійну силу особистісного розвитку, на думку науковців, становлять потреби. За приклад наведемо список потреб А. Маслоу: нижчий рівень – фізіологічні потреби; далі потреби в безпеці; у соціальних контактах; у самоповазі; самореалізації. На кожному рівні поведінка особистості детермінується потребами цього рівня. Будучи задоволеними, вони поступаються місцем потребам вищого рангу. Потреби всіх рівнів уроджені або інстинктивні. Згідно з логікою А. Маслоу, механізм політичної самоідентифікації індивіда (через самореалізацію потенцій людини, що відповідають за політичні потреби) спрацьовує лише в умовах задоволення нижчих потреб відповідно до ієрархії [6].

Співвідношення потреб людини з її політичною ідентифікацією вивчає політичний психолог О. Конфісахор. Автор наголошує: до первинних потреб людини належать: потреба у безпеці, яку розглядають, передусім як безпеку фізичну. Однак, таке розуміння достатньо звужене і не дає повністю й усебічно дослідити всі її аспекти. Тому науковець пропонує визначити чотири складові потреби в безпеці – фізичну, економічну, правову, інформаційну [4, с. 112–113]. Рівень задоволення основних потреб

людини, формує її ставлення до влади, а легітимність останньої – найважливіший механізм політичної ідентифікації людини з діючими інститутами влади, сприйняття влади людьми, продовжує дослідник, відбувається суб'єктивно і залежить від того, в якому образі влада та керівники будуть подані у свідомості людини, з чим асоціюватимуться, з емоціями, котрі спричинятимуть, а це багато в чому обумовлюється рівнем задоволення первинних потреб людини, насамперед потребою у безпеці. Від сформованого ставлення до влади залежить її ефективність, стійкість, успішність і, у кінцевому підсумку, можливість влади досягати визначених цілей.

Психоаналітичний підхід до аналізу політичної ідентичності пропонує враховувати ще одну специфічну потребу особистості – у збереженні позитивної самооцінки. Т. Євгенєва вважає, що збереження приналежності (реальної або ілюзорної) до групи, яка має в очах оточуючих відносно високий статус, формує позитивну самооцінку людини. З цього погляду, одним зі способів залучення прихильників до підтримки громадської чи політичної організації є демонстрація «обраності», особливого статусу і самої організації, і її членів. У випадку коли важко знайти позитивні підстави для підтримки позитивної самооцінки, особистість буде прагнути сформуванню реальний або штучний образ «Іншого», що може постати об'єктом витіснення власних помилок і невдач (у всьому винні олігархи, чиновники, депутати) [3, с. 69–70].

Значення об'єктивних умов, що формують соціальну ідентичність, аналізує Г. Андреева. Дослідниця розглядає ідентифікацію одним із механізмів соціального сприйняття: «... соціальна ідентичність – спосіб організації для конкретного індивіда його уявлень про себе і про групу, до якої він належить; це радше те, що індивід робить з його позиції в соціальній структурі, яка визначає його ідентичність, ніж те, що він думає про місце в цій структурі» [1, с. 181]. Авторка звертає також увагу на чинники часу та середовища, котрі перебувають у процесі формування ідентичностей, що знаходяться в контексті сучасного діяльнісного й історико-процесуального підходів. Часова ідентичність це: а) осмислення людиною власного «психологічного» часу, меж та етапів його розвитку; б) усвідомлення зв'язку часу свого існування з часом епохи, у рамках якої особистість існує. Єдність часових ідентичностей людини дозволяє говорити про існування так званих «можливих Я» або «можливих ідентичностей», які фіксують не тільки те, чим людина вважає себе сьогодні, але й те, чим вона вважала себе вчора, а також імовірність того, чим вона буде усвідомлювати себе завтра. Ідентичність середовища стосується навколишнього світу людини, соціального становища (середовище спільноти, набір референтних груп, безпосередньо територія проживання, уявлення про своє «коріння», малу батьківщину тощо), що загалом і складає «життєве середовище». Отже, результатами процесу соціального пізнання виступають різні групи належності індивіда: «Я», «Група», «Час», «Середовище» [1, с. 191–198, 198–205].

Множинність ідентичностей індивіда передбачає їхню ієрархію або структуру. З цього погляду доцільно використовувати концепцію ідентифікаційної матриці французького психолога С. Московічі, згідно з якою індивід, володіючи багатьма (часто ситуативними) ідентичностями, немов розміщує їх в «осередках» матриці так, що одні ідентичності – базисні, інші – периферійні. Теорія соціальних уявлень ученого дає змогу інтерпретувати формування соціальної ідентичності з точки зору повсякденного мислення. На думку дослідника, соціальні уявлення еквівалентні «сучасній версії здорового глузду». Із різних джерел інформації уявлення про незрозуміле для людини проникають у «щілину» буденної свідомості й трансформуються в ній у зрозуміле та

звичне. Однак це уявлення – «думка» окремої людини, а радше певної групи, якій притаманне загальне бачення реальності [2, с. 94].

Принципово важливу роль у формуванні політичної психіки, політичного мислення, а в кінцевому підсумку – політичної ідентифікації, відповідно до психологічних концепцій, відіграють політичні установки і стереотипи. У загальному вигляді установка – це стан внутрішньої готовності суб'єкта реагувати конкретним способом на ту чи іншу політичну подію або явище. За Т. Євгенєвою, більшість установок людина набуває у готовому вигляді зі соціального досвіду та культури. Окрім власного соціального досвіду особистості, установка може бути продуктом стихійної або цілеспрямованої комунікації, зокрема тих видів масової комунікації, які передбачають високий ступінь переживання через події. У зв'язку з цим дослідниця пропонує виділити декілька функцій установки в процесі пізнання і мотивації поведінки: пізнавальну (регулює процес пізнання); афективну (каналізує емоції); оцінювальну (обумовлює формування оцінки) і поведінкову (спрямовує поведінку). Однак, вагомішою з погляду впливу на свідомість і поведінку, Т. Євгенєва визначає функцію бар'єру. Сформована у свідомості людини, вона не допускає інформацію, яка могла б їй суперечити. Наприклад, позитивна установка відносно певної політичної партії або лідера змушує підсвідомо не помічати і не запам'ятовувати інформацію протилежного характеру. Так само і негативна установка не дозволяє бачити в суб'єкті нічого позитивного. Негативна установка спрямовує особистісну або масову увагу лише на одну сторону об'єкта, здійснюючи своєрідний відбір інформації [3, с. 63–65].

Складнішу структуру, порівняно з установкою, має стереотип. Це поняття уперше використано американським журналістом і політологом У. Ліппманом. Установки та стереотипи масової свідомості, підкреслює автор, відіграють значну роль у формуванні образу світу і окремої людини, і великих соціальних та культурних спільностей. «Для того щоб охарактеризувати предмет, – стверджує У. Ліппман, – не обов'язково бачити його. У величезній галасливій різнобарвності зовнішнього світу ми виокремлюємо те, що вже було визначено нашою культурою. Ми сприймаємо предмети через стереотипи нашої культури». Стереотипи У. Ліппман визначає як стійкі, мало залежні від емпіричного пізнання, образи навколишніх предметів або явищ. Науковець стверджує, що формування в свідомості образу предмета завжди включає елемент стереотипізації, тобто певний ступінь спрощення, виділення значущих і витіснення неважливих для суб'єкта його аспектів і характеристик [5, с. 103–104].

Однак при значній продуктивності, соціально-психологічний підхід не можна вважати достатнім для дослідження політичної ідентифікації, оскільки він подає процес ідентифікації, головним чином, з боку індивіда, його свідомості, уяви, самооцінки. Для з'ясування всіх особливостей політичної солідаризації та політичної орієнтації індивіда необхідний теоретичний синтез із застосуванням різних теорій і підходів для дослідження цього феномена.

Отже, підсумовуючи, доходимо висновку, що соціально-політичні концепції ідентичності:

- визначають зв'язок політичного буття і внутрішніх мотивів політичної поведінки людей;
- показують, як мотиви і потреби, установки і ціннісні орієнтації позначаються на їхніх політичних орієнтаціях;
- пояснюють, яким чином стилі міжособистісних відносин і політичні ролі впливають на політичну ідентифікацію та політичний вибір особистості;

– аналізують взаємозалежність задоволення потреб людини з її політичною ідентифікацією, включно з потребою в безпеці, потребою в груповому захисті з боку референтних політичних груп, потребою в позитивній самооцінці, конформізмі та ін.

Вивчення соціально-психологічних основ політичної самоідентифікації соціальних суб'єктів дає змогу

глибше зрозуміти природу й сутність політичних процесів та інтересів у сучасному українському суспільстві.

Список використаної літератури

1. Андреева Г. М. Психология социального познания / Г. М. Андреева. – М. : Аспект-пресс, 2000. – 288 с.
2. Донцов А. И. Концепция социальных представлений в современной французской психологии / А. И. Донцов, Т. П. Емельянова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 253 с.
3. Евгеньева Т. В. Технологии социальных манипуляций и методы противодействия: спецкурс по политической психологии / Т. В. Евгеньева. – СПб. : Питер, 2007. – 80 с.
4. Конфисахор А. Г. Психология власти: учебное пособие / А. Г. Конфисахор; 2-е изд., перераб. и дополн. – СПб. : Питер, 2004. – 235 с.
5. Липпман У. Общественное мнение / У. Липпман; пер. с англ. Т. В. Барчунова; под ред. К. А. Левинсон, К. В. Петренко. – М. : Ин-т Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.
6. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу ; пер. с англ. А. М. Патлыбаева. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.
7. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
8. Попова О. Политическая идентификация в условиях трансформации общества / О. Попова. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2002. – 258 с.
9. Урнов М. Ю. Эмоциональная атмосфера общества и её влияние на политические процессы: автореф. дисс. на соискание научной степени д-ра полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / М. Ю. Урнов. – М., 2008. – 47 с.
10. Фрейд З. Вступ до психоаналізу / З. Фрейд ; [пер. з нім. П. Таращук]. – К. : Основи, 1998. – 709 с.
11. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон ; пер. с англ. А. Алексеева. – СПб. : Ленато, Фонд «Университет кн.», 1996. – 596 с.
12. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон; [пер. с англ. под ред. А. В. Толстых]. – М. : Изд. группа «Прогресс», 1996. – 344 с.
13. Tajfel H. Social identity and intergroup relations / H. Tajfel. – Cambridge; Paris: 1982. – P. 483–507.

Стаття надійшла до редколегії 17.12.2015

Прийнята до друку 19.02.2016

**SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF FORMATION OF
POLITICAL IDENTITY****Nataliya Pashina**

*Mariupol State University,
International Relations and Foreign Policy Chair,
129-a Budivelnkyiv Ave., 87500 Mariupol, Ukraine
e-mail: npash@mail.ru*

Social and psychological conceptions of the process of identification are studied, the influence of motives and needs, valuable orientations, presentations, stereotypes, beliefs and convictions in the consciousness of social subjects such as individuals, groups, and communities on forming political identity and political choice are analyzed.

Key words: identification, identity, political identification, political identity, consciousness, directive, stereotype.